

Ziya Gökalp ve Türk Sosyolojisinin II. Meşrutiyet Dönemi Kökenlerine Dair*

Ziya Gökalp and The Origins of Turkish Sociology in The II. Constitutional Period

Prof. Dr. Yıldız Akpolat ¹

Öz

Temel soruna bakış açılarının sınıflandırılması, düşüncenin yeniden sentezlenmesi ile beşeri zihne yeni bir çentik atmak. İşte Ziya Gökalp böyle bir zihin ve muallimidir. Öncekileri yeniden okuyan ve yeniden sentezleyen yeni bir yol arayandır ve teorikleştirir. Beşeri bakiye böylelikle birikimseldir. Ziya Gökalp'i bu süreçte yeniden tahlil etmek çabası bu makalenin konusunu teşkil edecektir. Türk Sosyoloji Tarihi aynı zamanda Türk Modernleşme Tarihidir. Modern Türk Düşüncesi/Sosyolojisi bu itibarla aslında batılı sosyolojilerden farklı değildir. Sosyoloji nasıl ki modern toplumların sorunlarını tespit, teşhis ve tedavi üzere biçimlenmiş ise Türk sosyolojisi de kendi tarihsel birikimi ve kendi ontolojik gerçekliğine nispetle Türk modernleşmesinin sorunlarına çareler üretmek üzere biçimlenir. Bu itibarla sosyolojimiz biçimlenirken “Nasıl Modernleşelim?” ve “Ne Kadar Modernleştik?” sorularına cevaplar üretir veya biz bunu İstanbul ekolü ve Ankara ekolü olarak da isimlendiriyoruz. İlki bir kimlik ve yol arayışına verilen tarihi-teorik ve siyasi bir cevaptır diğeri ise ne kadar modernleştiğimizi (İbrahim Yasa) ya da modernleşemediğimizi ya da modernleşmenin önündeki engellerin (Mübeccel Belik Kıray) ne olduğunu tespit ve ölçmeye çalışan bir sosyoloji geliştirir. Ziya Gökalp kendinden önceki modernleşme reçetelerinin; Tanzimat ve Osmanlı milleti yaratmak ve yol arayışlarının “Üç Tarz-ı Siyaset”, farkında olarak ve tarihsel tecrübeden de faydalanarak yeni inşa edilecek Türk devleti ve milletine kendi dönemi itibarıyla çözümler üretmiş bir düşünür ve sosyologdur. Sadece teorik değil uygulamalı çalışmaları ile de Türk sosyolojisinin gideceği yolları II. Meşrutiyet Dönemi'nde belirlemiştir. Hülasa Ziya Gökalp Türk sosyoloji tarihi içinde “Nasıl Modernleşelim?” sorusuna cevap aramıştır. Kimliği, niteliği koruyarak modernleşme yolunu/çözümünü geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler; Ziya Gökalp, Türk Modernleşmesi, Türk Sosyolojisi.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The classification of perspectives on the fundamental problem is to put a new notch in the human mind by re-synthesizing the thought. Ziya Gökalp is such a mind and teacher. He is the one who

* Bu çalışmanın ilk hali 04 – 06 Ekim 2024 tarihlerinde Afyonkarahisar'da düzenlenen *Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji* kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü. yildiz.akpolat@deu.edu.tr

Atf için (to cite): Akpolat, Y. (2024). Ziya Gökalp ve Türk Sosyolojisinin II. Meşrutiyet Dönemi Kökenlerine Dair. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji Sempozyumu Özel Sayısı), 51-62.

re-reads and re-synthesizes the previous ones and seeks a new path and theorizes it. The human residue is thus cumulative. The effort to re-analyze Ziya Gökalp in this process will constitute the subject of this article. The History of Turkish Sociology is also the History of Turkish Modernization. In this respect, Modern Turkish Thought/Sociology is actually no different from Western sociologies. Just as sociology is shaped to identify, diagnose and treat the problems of modern societies, Turkish sociology is also shaped to produce solutions to the problems of Turkish modernization in relation to its own historical accumulation and ontological reality. In this respect, while our sociology is being shaped, it produces answers to the questions of “How Should We Modernize?” and “How Modern Have We Been?” or we also call this the Istanbul school and the Ankara school. The first is a historical-theoretical and political answer given to the search for an identity and path, while the other develops a sociology that tries to determine and measure how much we have modernized (İbrahim Yasa) or not or what the obstacles to modernization are (Mübeccel Belik Kıray). Ziya Gökalp is a thinker and sociologist who, being aware of the modernization prescriptions before him; creating a Tanzimat and Ottoman nation and the search for paths, “Three Ways of Politics”, and benefiting from historical experience, produced solutions for the newly built Turkish state and nation as of his time. He determined the paths that Turkish sociology would follow during the Second Constitutional Era, not only with his theoretical but also practical studies. In short, Ziya Gökalp sought an answer to the question “How Should We Modernize?” in the history of Turkish sociology. He developed the path/solution of modernization while preserving identity and quality.

Keywords: Ziya Gökalp, Turkish sociology, Turkish modernization.

Paper Type: Research

Giriş

Sosyoloji modern toplumların bilimidir. 19.yy’da modern toplumların sorunlarını çözmek üzere ortaya çıkmıştır. Malum olduğu üzere, kısaca, erken modern dönemden itibaren (12.yy-13.yy) Avrupa’da feodalizmin çözülüşü, ticari kapitalizmin gelişmesi, burjuvazinin (şehirli loncalar) ve kentlerin (burgların) ortaya çıkışı ve güçlenmesi ile birlikte yavaş yavaş modern toplum tecelli etmeye başlamıştır. Takiben Rönesans, Reform Hareketleri, Fransız ve Sanayi Devrimleri ile hem burjuva-sivil toplumu iktisaden ve siyaseten kristalize olmuş hem de 19.yy’da işçi sınıfının arz-ı endam etmesi ile toplumsal denkleme yeni bir sınıf daha eklenmiştir. Kapitalizmin güdülediği modern toplumun temel sorunları; **Tocqueville’in** en başta gördüğü üzere eşitlik ve demokratikleşmenin insanları düzleştirdiği, **Tönnies’in** keşfettiği üzere cemaatin çözüldüğü ve cemiyetin zuhura geldiği, **Saint-Simon’un** ürkütüğü üzere üretici sınıfların çatışmaya başladığı, **Auguste Comte’un** söylediği gibi öncelikle zihinsel anarşi daha sonra **Durkheim’in** belirttiği gibi hızlı ve anomik toplumsal değişme, **Weber’in** söylediği gibi dünyanın büyüünün bozulması ve demir kafesin-bürokrasi insan özgürlüklerinin önünde engel olması, **Simmel’in** kaygılandığı gibi metropollerin insanı yuttuğu, **Marx’ın** ilave ettiği gibi insanın kendine, emeğine, topluma yabancılaştığı, tecrit edildiği bir sosyo-kültürel-tarihsel bir gerçeklik ve onun çözüm bilimi tecessüm eder. **Hegel’in** “**Hukuk Felsefesinin Prensipleri**” - ki bu eser bir sosyoloji eseri gibi okunmalıdır- adlı eserinde tanımladığı sivil toplumun laik bilimi sosyoloji, sivil toplumu nereden ve nasıl tanımladığınıza göre değişen çözümleri sunar.

Sivil toplumu **üretim/sanayi toplumu** olarak öğren Saint-Simon üretici sınıfların yani burjuva ve işçi sınıflarının kardeşliğini, **zihinsel bütün** olarak gören Auguste Comte din gibi bilim olarak gördüğü pozitivizmi, **ahlaki bütünlük** olarak gören Durkheim meslek ahlakını, sivil toplumu **iktisadi-kapitalist bütün** olarak gören Marx üretim araçları üzerinde toplumun bütütünün mülkiyetini (sınıfsız toplum), sivil toplumu **siyasi bütün** olarak gören Weber (temelde kafa yorduğu üzere) bürokrasi-demokrasi dengesini çözüm olarak önerir. Burada kısaca özetlendiği üzere, sivil-modern-burjuva toplumunu tanımlama biçimleri çözümleri de belirler.

Türk sosyolojisi de modernleşen Türk toplumunun sorunlarını çözmek üzere II. Meşrutiyet döneminde bina olmuştur. Bu makalenin konusu Türk sosyolojisinin, Türk modernleşme süreci dikkate alınarak yeniden tasnif edilmesidir. Bu bağlamda Ziya Gökalp'i yeniden tartışmaktır. Türk sosyolojisi klasik olarak İstanbul/İçtimaiyat/Durkheimci/Ziya Gökalp sosyolojisi ve Ankara/İlm-i İçtimai, Le Playci/Prens Sabahattinci sosyoloji olarak tasnif edilir. Ancak bu makalede Türk sosyolojisinin İstanbul kanadı "**Nasıl Modernleşelim?**" kimlik-siyasi-teorik-tarihsel çalışmaları ile ve Ankara kanadı ise özellikle Ankara Ekolü adını almasına vesile olan Toplumsal Yapı ve Değime çalışmaları göz önüne alınarak "**Ne Kadar Modernleştik?**" sorularına yanıt aradıkları için bu şekilde tasnif edilmesi önerilmektedir. Şimdi öncelikle türk Modernleşmesi üzerinde durulacak sonra buna istinaden tarihsel süreçte Türk sosyolojisinin nasıl biçimlendiği tartışılacak ve en son da Ziya Gökalp sentez eseri "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" eseri üzerinden nasıl bir modernleşme önerisinde bulunduğu ve bunun fikri, kuramsal ve tarihsel analizi yapılmaya çalışılacaktır.

1. Yöntem

Bu çalışma bir kritik okumadır. Uzun süreli ders verme ile biçimlenmiş bir süreçtir. Durkheim'in sosyoloji için önerdiği karşılaştırmalı yöntem uygulanarak yeni bir tipoloji önerilmektedir. Türk sosyolojisi literatürünün yeniden tasnifi, Türk modernleşme sürecinin dinamikleri ile yeniden okunması, amaçlanmaktadır. Yöntem terimi, "metot" teriminin yerine önerilmektedir. Metot ise, bir araştırma yapılırken yürünen yoldur. Bu yol zihinsel ve pratik olarak belirlenir. Bu çalışmanın zihinsel olarak tümevarımcı akıl yürütme tarzı ile ilerlemektedir. Yani ele alınan metinlerin temel kaygıları ile yeniden sınıflandırılması amaçlanmıştır. Bu elbette uzun erimli bir süreçtir. Ders verme sürecinde defaten okunan ve yeni okumalar ile zenginleşen bir okumadır. Üniversitede ders verme pratiği önceden müfredata bağlanmış bir uygulama değildir. Akademisyenler kendi zihinsel yolculukları ile hem literatürü kritik eder hem yeni araştırmaları literatüre ekler hem de öğretme kaygısı ile literatürü yeniden tasnif eder. Araştırma sürecinde veri toplama teknikleri ve veri analiz teknikleri yöntemin pratik yanını temsil eder. Aslında insan zihni tekilikler dünyasında bazı süreklilikleri, örüntüleri fark eder ve bunları kategorilendirir ve bu kategorileri isimlendirir sonuçta genelleme yapar, kavram üretir. Tüm veri toplama teknikleri zihnin dış dünyayı anlama sürecini takip eder. Nicel ya da nitel veri toplama teknikleri olsun ya da veriler insanın şimdinden ya da insanlığın zihinsel birikiminden oluşsun zihin örüntüleri okur, fark eder. Ancak Durkheim'in da belirttiği üzere tipoloji geliştirmek üzere karşılaştırmalı yöntemi kullanırken tüm tekil evrenin tüketilmesi mümkün değildir. Öne çıkan karakteristik olan metinler üzerinden bir okuma yapılmıştır.

Bu okuma sürecinde teori bizi belirler. Teori ve gerçekliğin iki ayrı düzlem olup olmadığı epistemolojik bir tartışmadır. Tikel örnekler bazen bizi kendileri sürükler bazen de farkında olalım ya da olmayalım kaygılarımız bizim dikkat ettiğimiz tekil örneklerimizi belirler. Ancak şu her zaman bakidir ki, kategoriler ister zihinsel olsun ister varlığa ait olsun üzerine düşündüğümüz gerçeklik nihayetinde insan zihninin kendini nesnelleştirdiği bir kültüre-sosyal-tarihsel

gerçekliktir. Bu nedenle diyalektik mantık sosyal ya da kültürel diyelim sosyal bilim ya da kültür bilim diyelim sosyolojinin üzerinde devindiği gerçekliği anlamak için verimlidir.

Bu makalede klavuz ipliği, Batı’da zuhur eden sosyolojinin modern toplum ile olan ilişkisidir. Bu rehber Türk sosyolojisi ile Türk modernleşmesini birlikte okumak ile tezahür etmektedir. Sosyolojinin hangi koşullarda ortaya çıktığı temel kaygısının ne olduğu belirlendikten sonra kendi serüvenimiz üzerine düşünüldü. Sosyoloji ile modernlik arasındaki ilişki Türk sosyolojisi ve Türk modernleşmesine uyarlandı.

Türk sosyolojisi çalışmalarında Peyami Safa’nın “Kendimizi Batı’nın boy aynasında görmek” ve oryantalizme direnirken oryantalizmi tersinden okuyarak oryantalizmi bir de buradan onaylamak gibi tehlikeler her zaman mümkündür. Ancak sosyoloji yaparken sanırım bundan sonsuzca kaçınmak mümkün değil. Fakat bunun bilincinde olmak gene de faydalıdır. Evrenselci-yerlici olmak değil, baştan karar vermek değil; süreç ve gerçekliğin içinde yol aldıkça, yürüdükçe her defasında kendimizin üzerine düşündükçe yeniden keşfedilecek bir gerçeklik içinde olduğumuzu hep aklımızda tutarak ilerlemek bize yeni yol/metotlar açabilir.

Son olarak da Gadamer’in Hakikat ve Yöntem’indeki gerçek olan ile insan zihni arasındaki diyalogun sürekliliği, karşılıklılığı, kültürelliğini ve tarihselliğini ihmal etmeden çalışmalıyız. Eğer okunan metin bizim zihnimizde gerçekliği kavramak için yeni ışıklar yakıyorsa doğru bir metin olduğuna kanaat ederek onu dağarcığımızı katarak yürümeli ve sosyoloji alanında her çalışmanın eski tartışmalara yeni bir ekleme yaptığını akılda tutmalıyız.

2. Türk Modernleşmesi

Bu konuya herhalde Batı ve Batı-dışı modernliklerin temel benzerlik ve farklılıklarına dikkat çekerek başlamalıyız. Bu konuda en çok söylenen unsur Batı’da modernliğin burjuva eksenli Batı-dışında ise devlet eksenli yürüdüğüdür. Bu nedenle sosyoloji batıda sivil toplumun bilimidir. Batı-dışında ise sosyoloji Ahmet Şuayb’ın dediği gibi bir devlet bilimidir. Bu tartışmanın iki ayağı vardır; ilkin Doğu-Batı farklılığı ve oryantalizm tartışmaları ve ikinci olarak evrensel-özel ontolojik tartışmalardır. İlk ve ikinci tartışma için de literatür oldukça geniştir. Burada bu literatür tekrar edilmeyecek sadece bu makalenin duruşu verilecektir. Bu iki tartışmada aslında birbirine koşut ancak farklı terminolojiler ile yapılan tartışmalardır. Batı ve Batı-dışını kendi arasında farklılaştırmanın yanı sıra Batı’yı ve Batı-dışını da kendi içinde totalleştirmenin de tehlikelerini göz önünde bulundurmak gerekir. Ancak bilim genellemeler ve kavramlaştırmalar ile yapılırdan da kaçış yok gibi gözükmektedir.

Türkiye’de Batı ve Batı-dışı ya da daha yaygın bir tabirle Doğu-Batı tartışmaları özellikle 1960’lar boyunca bağımlılık ekolü çerçevesinde Osmanlılık bağlamında yapılmıştır. Öncesinde ise bu tartışmalar Hilmi Ziya Ülken’in belirttiği üzere, Ziya Gökalp’in de içinde olduğu tam batılılaşma- yarı-batılılaşma tartışmaları ile biçimlenir (Ülken, 1992). Evrensellik-öznellik-yerellik tartışmaları ise sosyoloji literatüründe Fransız pozitivist ve Alman anlamacı sosyoloji çerçevesinde nomotetik-idiografik bilim bağlamında tartışılır. Türkiye’de ise özellikle Türk sosyolojisi/ milli sosyoloji olur mu olmaz mı bağlamında Fındıkoğlu- Boran/Kıray örneğinde tartışılır. Bu tartışmada da Ziya Gökalp, sosyolojiyi Auguste Comte’u takip ederek, genel-uygulamalı olarak ayırarak bir genel/soyut sosyoloji bir de onun uygulaması olan milli sosyoloji ayrımı ile yer alır/başlatır.

Tarihçiler alanında bu konu hakkında en güncel çalışmalar Cemal Kafadar ve Timur Kuran'a aittir. Özellikle Timur Kuran ontolojik farklılığı Osmanlıda uzun ömürlü sivil-tüzel kurumlaşmanın olmamasını iktisadi bağlamda temellendirmektedir (Kuran, 2012). Buna neden olarak ise İslam hukukunun veraset anlayışı gösterilir. Yani aslında Fransız Devriminin feodal toprak mülkiyetini parçalamak üzere yaptığı eşit veraset kanununun bir benzerinin az çok farklılık ile İslam hukukunda (cinsiyet farklılaşmasına binaen orantılı) olması Osmanlının kapitalizme ayak uyduramamasının gerekçesi haline gelmektedir. Aynı neden farklı coğrafyalar farklı sonuçlar mı demeli yoksa bu bağımsız değişken yeniden mi ele alınmalıdır? Ömer Lütfi Barkan öncesinde Osmanlılığın farklılığını Weberyen bir çerçevede açıklar; bunu, Niyazi Berkes ve Şerif Mardin takip eder. Türk sosyolojisi ve Türk iktisat tarihçiliğine baktığımızda evrenselci olanlar Marx ile özgünlüğü vurgulayanlar Weber ile kendilerini temellendirir. Hülasa bu konuda Türk düşüncesinin referans çerçevesi batılı kuramsal çerçevelerdir.

Türk modernleşmesi literatürü okunurken Şerif Mardin'in çizdiği merkez-çevre kuramsal yaklaşımının hala operasyonel olduğu, görülür (Mardin, 1992). Hem modernleşme reçeteleri sunulurken hem tarihsel olarak modernleşmenin sivil ve siyasi görünümü belirirken merkez-çevre yaklaşımının açıklama değeri kendini sürdürmektedir.

Bu itibarla Türk modernleşmesi söz konusu olduğunda II. Meşrutiyetten beri tam batılılaşmacıların daha evrenselci yarı batılılaşmacıların daha yerel/özgüncü oldukları ve farklılıkları korumaya çalıştıkları söylenebilir. İkinci kantta yer alanlar kültür milliyetçisi olarak da sınıflandırmak mümkündür.

Diğer yandan evrensellik/farklılık tartışmaların yürüdüğü diğer boyut zihinsel/bilişsel/mantık içindeki tartışmalardır. Kurumsal değil zihinsel süreçlerdeki farklılıklar vurgulanır. Ya da farklılığı yaratanın zihnin/akılın işleyiş biçimi olduğu savunulur. Bu babdan olmak üzere modern epistemolog Cabiri'nin İslam Düşün Tarihinde bu konudaki literatürü kritik eden serisi örneklendirilebilir. Arap-İslam Aklının Oluşumu/Yapısı/Siyasi/Ahlaki boyutları ele alınır. Özellikle Türk sosyolojisinin epistemolojik kökenleri için zihin açıcıdır. İslam'ın doğuşu ile birlikte tevhit inancının korunması, Hz. Muhammed'in son peygamber olması ve Kur'an'ın bir mucize olarak kabul edilmesi ve savunulması ile biçimlenen İslam Düşüncesinde, sonradan yer alan Yunan mantığına karşı İslam Beyan alimlerinin mücadelelerinde de mantığın soyut ve evrensel mi yoksa Yunan gramerine istinaden mi biçimlendiği tartışılmıştır. Arap dili ve grameri Kur'an için temel referans olmakla birlikte Yunan mantığı da sonraları Sünni hilafet inancını korumak için Arap-İslam düşüncesi içinde yer almıştır. Yunan mantığı ve Arap dilinin kategorilerini karşılaştıran Cabiri, özellikle mülkiyet kategorisinin Arap gramerinde yer almadığına dikkat çeker (Cabiri, 2001). Bu husus Batı-dışı modernleşmenin neden devlet eksenli olduğuna dair bir açıklama barındırmaktadır. Mülkün Allah'ın olması, devlet ve din arasındaki özellikle hilafet konusundaki ayrılmaz münasebet (ki İbn Haldun bu tartışmayı hilafet-saltanat ayrımı ile aşmaya çalışır), Batı-dışında toprak mülkiyetinin özel mülk konusu yapılmaması konusundaki direniş ile birlikte düşünüldüğünde hem siyaseten hem de iktisaden Batı-dışı toplumlar için devlet/kamu örgütlenmesinin zihinsel kategoride de yeri olduğu görülebilir. Tabi ki, bu tartışma başka bir çalışmanın temel konusu olmayı hak edecek kadar kapsamlıdır. Zihin/akıl ile gerçeklik arasındaki diyalektik ilişkiyi oluşturan akıl ile oluşturulmuş akıl arasındaki ilişkiyi dikkate almalıyız. Akıl evrensel olarak tekillikler, farklılıklar arasındaki örüntüyü fark ederek bilir. Bilmek neticede bir soyutlamadır. Ki bu evrensel akıldır. Ancak bir de

bu aklın önüne sorun olarak neyi koyuyoruz bu da akılı biçimlendirir. Evrensel/oluşturan akılı, oluşturulmuş/kültürel zihin haline getirir. Şimdi bu tartışmalar ışığında Türk sosyolojisini yeniden ele alalım.

3. Türk Sosyolojisi

Türk sosyolojisi, Türk modernleşmesine reçeteler sunarak başlar: Nasıl Modernleşelim? Nasıl modernleşelim, demek aslında bir kimlik sorununa işaret eder. Batılaşmak, modernleşmek artık kaçınılmaz olarak kabul edildiğinde ki bu süreç 17.yy'dan 19.yy'a Tanzimat'a kadar devam eder, Batılaşmanın/modernleşmenin nasıl olacağı da tartışma konusu olur. Bu bağlamda Osmanlılık ilk öneridir. Osmanlı Devletinin tüm unsurları ile korunarak bir Osmanlı milleti yaratmak amaçlanır. Modern bir Osmanlı ulus-devleti Tanzimat ilke inşa edilmeye çalışılır. Ancak tarihsel süreçte bu imkân dâhilinden çıkınca bu sefer İslamcılık (düşünsel kökleri Tanzimat döneminde) özellikle II. Abdülhamid döneminde Hicaz'daki İngiliz emperyalizmini Alman emperyalizmi (Berlin-Bağdat demiryolu) ile dengeleme politikası olarak zuhur eder. II. Meşrutiyet'e gelince artık Türkleşmek imkân olarak görülmeye başlanır. Batılaşmak ise Tanzimat döneminden itibaren her çözüm yolunun eşlikçisi olmuştur. Böylece modern Türkiye ulus-devleti tarihsel sürecin sonunda doğar.

İşte bu süreçte II. Meşrutiyet döneminde hem Türkiye Cumhuriyeti mayalanır hem de Türk sosyolojisi. Temel soru nasıl modernleşeceğizdir. 1789 Fransız Devrimi'nden itibaren bu devrimin Ülgener'e göre, la-dini olması hasebiyle özellikle Tanzimat'la beraber Müslüman Türk aydınının ilgisini çekmiştir. Devrimin sadece la-dini olması, Hristiyan Batı'yı Diyar-ı küffar olarak kodlayan Osmanlı siyasi zihni için çekici gelmesi değil aynı zamanda kadim devlet merkezietçi/devletçi bir söyleme sahip olması da dikkat çekmiştir. Tıpkı Yunan mantığının Sünni hilafet teorisi Emevi/Abbasi devlet geleneği için operasyonel olması gibi Fransız Devrimi ve Aydınlanma düşüncesi de Osmanlı aydınları ve devlet adamları için operasyonel görülmüştür. Türk sosyolojisi dışardan geleni kendi ihtiyaçlarına binaen pragmatik olarak tercüme edebilir. Bu hal zihinsel/bilişsel olarak dışardan gelenin var olan yapı içinde yeniden biçimlenmesi/uyarlanması anlamına da gelir.

Bu itibarla Fransız pozitivizmi de Türk aydınlarına uygun gelir çünkü holistiktir ve solidarizmi çözüm olarak önermektedir. Malum olduğu üzere, Türk sosyolojisi içinde ilk tasnif Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin'in merkezietçi ve liberal çözüm önerilerinin çatışması ile Jön Türkler arasında başlar. Bu aydın grubu Cumhuriyeti de kuracak İttihat ve Terakki Cemiyetinin kadrosudur. Fransız Aydınlanması ve Fransız Devrimi bir burjuva hareketi iken bizde bu düşünsel ve siyasi bakiye devletçi çözüm için tercüme edilir. Farklı saikler ama aynı sonuç için. Fransız Devrimi ve onun düşünsel atası J.J. Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi'nin ürettiği genel irade kavramı, vatandaş ile genel irade arasında, vatandaşın özgür iradesinin genel iradede özgürce yansımaları engelleyecek kolektif yapıları/secondary kurumları ilga eder. Bu nihayetinde aracı kurumların/sosyal otoritelerin siyasi iktidar karşısında erimesi ile sonuçlanır. Tocqueville bu durumu her zaman demokrasi için tehdit olarak görür. Fransız Devrimi, devletin burjuva devleti haline gelmesi diğer sınıfların zayıflatılması ile sonuçlanır. Buna pozitivist sosyoloji de devrimciliği bilimsel olarak (bilimsel prosedüre uygun reformist değişim modelleri yani düzen içinde ilerleme ile) reddederek katkı sunar.

Nasıl modernleşelim? Sorusuna en uygun cevap, Osmanlı'nın 17.yy'dan beri zayıflayan merkezi gücünü yeniden toparlamak için II. Mahmut'tan beri başlayan ve Tanzimat'la devam eden, merkeziyetçi/devletçi/holistik çözüm ve pozitivizm olmuştur. Nasıl Modernleşelim? Sorusuna liberal-muhafazakâr tarzda cevap veren Le Play'in öğrencisi Edmond Demolins'in komüncü ve bireyci toplum tipolojisi ile Fransa'ya İngiliz-liberal tarzda modernleşme çözümü sunan eserini Paris'te bulup okuyan Prens Sabahattin'in çözüm uygun gelmez. Ancak Türk sosyolojisinin ikili tasnifinin banileri arasındaki mesafe çok da uzak değildir. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak eserinde Ziya Gökalp üretici olmayan köylü ve memur sınıflara dayalı devletin zayıf olduğunu belirtir.

Türk modernleşmesi, II. Selim ve II. Mahmut ile devletin resmi ideolojisinin temel bileşenlerinden biri olan ve Tanzimat'la devam eden batılılaşma ve II. Meşrutiyet ile buna eklenen Türkçülük akımı ile birleşerek Cumhuriyet ideolojisinin oluşturur. Merkeziyetçi/devletçi milliyetçilik ve batılılaşma (CHF 'nin altı okunda Devrimcilik) nasıl modernleşelim? Sorusunun cevabı olarak yoluna devam eder.

Erken Cumhuriyet dönemi hızlı devrim yıllarıdır ve yeni bir Türk toplumu/ulusu inşa olur. II. Dünya savaşı sonrası ise liberal-muhafazakâr modernleşme yolu yeniden görünür. Sadece Prens Sabahattin'in çözümü değil Ziya Gökalp de yeniden hatırlanır. 1940'larda Fındıkoğlu, İş ve Düşünce Mecmuasında Ziya Gökalp'i ve onun milli sosyolojisi lafzını yeniden anmaya başlar.

1940'lar Türk Sosyolojisinde Amerika'da uygulamalı sosyoloji yapmayı öğrenen DTCF sosyoloji hocalarının da ülkeye dönüp Toplumsal Yapı ve Değişime çalışmalarını yapmaya başladığı yıllardır. Artık Ne Kadar Modernleştik? Sorusuna cevap aranmaktadır. Ne kadar, sorusu bir ölçme sorusudur. Toplumsal Yapı ve Değişim alanındaki çalışmalar da ne kadar geliştiğimizi ya da neden az geliştiğimizi nicel araştırma teknikleri ile ölçmeye ve açıklamaya çalışır. Türkiye'de köy çalışmaları Türk devrimlerinin halkta karşılığının olup-olmadığını, devrimlerin ne kadar yerleştiğini ülkenin batısındaki kırsal alanlarda ölçmeye çalışır. Behice Boran, Niyazi Berkes ve Hilmi Ziya Ülken öncü çalışmaları yapar. İlm-i İctima ya da science sociale ya da sosyal bilim ekolü Le Play ve öğrencileri ile devamla Prens Sabahattin ile ilişkilendirir ancak Le Play'in Avrupa'da maden işçilerinin aile bütçelerine istinaden oluşturduğu aile tipolojisi mevcut iken Prens Sabahattin'in Türkiye Nasıl Kurtarılır? adlı eserinden başka sosyoloji çalışması yoktur. Bu eser de Nasıl Modernleşelim? sorusuna cevap verir. Asıl ilişki Mehmet Ali Şevki Bey ile, ki Kurtuluş Savaşı yıllarında yarım kalan İstanbul'da Büyükçekmece köyünde alan çalışması yapar, Ankara ekolü arasında yapılmalıdır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin II. Meşrutiyet döneminde Nasıl Modernleşelim? Sorusuna iki farklı cevap veren düşünürlerdir.

1940'lardaki öncü Ne kadar Modernleştik? sorusuna cevap arayan ekolünün, Mülkiye kanadından ismi İbrahim Yasa, Hasanoğlu çalışmasında Köy Enstitüsünün ilk kurulduğu yer olan bu köyde çalışır ancak esas toplumsal değişim unsurunun tren yolu ve tren istasyonu yani ulaşım teknolojilerindeki değişim olduğunun da farkındadır. Nitekim Behice Boran da köy tipolojisinde köyün üretim yapısını değiştiren şehre olan ulaşım yolu mesafesini bağımsız değişken olarak alır. Tüm çalışmalar (Lerner'ınki dâhil) artık az geliştiğimizi ortaya koyar. Artık mesele neden az geliştiğimizi açıklamaya gelmiştir. Bunun için de Behice Boran'ın Doktora öğrencisi Mübeccel Belik Kıray'ın 1960 ve 70'ler boyunca yaptığı alan çalışmalarına sıra gelecektir. Az gelişmemizin nedeni geçiş halindeyken yakalandığımızı tampon kurumlar ve patronaj ilişkileri olarak beyan edilir.

Hülasa burada söylenmeye çalışılan İstanbul ve Ankara ekollerinin yeni sorular ile yeniden tasnif edilmesidir. Ekolleri analitik hale getirmek ve yeniden düşünmektir. Nasıl modernleşelim? Sorusu halen Türk sosyolojisinde siyasi-tarihsel-teorik çalışmaları güdüyor. Ne kadar modernleştik ve modernleşmemizin önündeki engeller ile ilgili sorular ve çalışmalar da halen Türk sosyolojisinin motivasyonu oluyor. Bu iki ekol evrenselcilik ve yerellik/farklılık/özgünlük tartışmaları ile biçimleniyor. Halen Marx ve Weber ve Durkheim bizi büyülemeye devam ediyor. Sadece bizi değil Batılı sosyolojileri de klasik sosyolojinin temel soru ve sorunları belirliyor. Farkında olalım ya da olmayalım. Modernlik ve modernleşme adı değişse de Toplumsal değişme bakidir.

4. Ziya Gökalp ve Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak

Ziya Gökalp'in bu eseri kendinden önceki çözüm önerilerini sentezlediği için birbirine zıt gibi görünen çözüm yollarını birbirlerini tamamlayan bütün olarak ele aldığı için Türk sosyolojisinin banisidir. Türk modernleşmesinin önünü açtığı için Türk sosyolojisinin temel bir sorusuna (Nasıl modernleşelim?) önemli bir kurucu eserdir. Türk Yurdu dergisinde 1913-1914 yıllarında tefrika edilen eser bazı farklılaşmalar ve eklemeler ile beraber 1918 yılında kitaplaştırılmıştır. Kurucu zihinler, kendinden önceki zihinlerin ürünlerini sentezleyenlerdir. Aristoteles, Kant, Hegel, Heidegger, Gadamer, Cabiri gibi. Sentezci zihin, çatışan unsurları organik bütünler haline getirir. Aslında birer toplumsal-siyasi-felsefeci-düşünsel-tarihsel ilerlemeyi mümkün kılar. Düşünce tartışarak ilerler. Ancak bu tartışmayı yıkıcı değil yapıcı olarak bitirenler kurucu olur. İlerleme kaydeder.

Zihnindeki bütünsel şablona göre, Osmanlılık hariç diğer çözüm önerilerini eğitim, dil, kültür-medeniyet-uygarlık, basım türlerini sosyolojinin ya da sosyal düşüncenin toplumu oluşturan unsurlar, kurumlar arasındaki organik işbölümü ve işbirliği metoduna göre birbirleriyle ilişkilendirir. Hem ayrımlar hem de zıtlaşmalarını engellemeye çalışacak şekilde alanlarını belirler. Örneğin kültür-millet inşasında gazeteye rol verirken medeniyet-beynelmileliyet konusunda kitaba rol verir. Türk milleti Ural-Altay dil ailesine, İslam Ümmetine ve Avrupa beynelmileliyetine aittir (Ziya Gökalp, 1976).

Türk Yurdu dergisinde medeniyet-beynelmilel olan İslam dünyası iken kitap formundaki nüshada artık asri medeniyetin teknik-bilim ve Batı'lı olduğunu kabul eder. Ona göre, medeniyet din ile müteşekkil iken sonraları bu medeniyet Batı dünyası olur. Asri medeniyeti akıl, teknik, sanayi ve bilim kurmaktadır, artık. Medeniyet artık garp medeniyetidir. Beynelmiliyet Türk ve Japon modernleşmesi ile la-dini bir hal almıştır.

Osmanlılık onun için bir devlet kurtarma projesidir. Gayri Müslim anasırı devlete bağlamak içindir. Ancak onlar zamanın rüzgârına kapılmıştır. Milliyetçilik ise en son Türklere gelmiştir. Eserde sadece Durkheim yoktur. Gabriel Tarde, Edmond Demolins, Henri Bergson isimleri de sıklıkla geçer. Biz bugünde içtimaiyat ve ilmi içtima ekollerini bıçakla ayırmaya ve zıtluşturmaya meyilliyiz ancak Ziya Gökalp ile Prens Sabahattin arasında sürekliliklerin de altını çizmeliyiz.

Onun için amaç muasır bir İslam Türklüğü inşa etmektir. Muasırlaşmak, modernleşmektir. Ziya Gökalp'in eserinde, bizim sosyolojide Weberyen olarak bildiğimiz bir eylem tipolojisine dair izlere de rastlanmaktadır. Ona göre milli vicdan değerleri, amaçları belirler, akıl ise bu amaca nasıl ulaşılacağını belirler. Bu ayrım Weber'in değersel-amaçsal eylem ile araçsal-rasyonel eylem ayrımına tekabül etmektedir. Bu ayrımı Ziya Gökalp'in Weber'den aldığı, iddia edilmemektedir.

Vicdan-akıl ayrımı milli-muasır/teknik olan ayrımına tekabül ettirilmektedir. Ve insan bütünlüğü içinde yeri tayin edilmektedir.

Bununla birlikte onun eserinde sivil toplum, çarşı ahalisi olarak tarif edilmektedir. Ona göre, medeniyet zümresi, çarşı ahalisinden oluşmaktadır. Medeni olan/sivil olan ve meslek örgütleri arasında sıkı bir ilişki kurulmaktadır.

Gökalp, emperyalizmin de farkındadır ve milliyetçiliğin İslam milletlerini emperyalizme karşı savunacağını belirtmektedir. Türk düşüncesinde sol-ulusalcı akım Kadro dergisinden beri bu iddiayı taşımaktadır. Bu örnek, Ziya Gökalp'in etki alanına dair bir fikir verebilir.

Toplumsal değişimin bilimi olan sosyoloji ve Türk modernleşmesinin bilimi olan Türk sosyolojisi ikilikler üzerinden kavramlaşma yapar; cemaat-cemiyet, geleneksel-modern, geçimlik ekonomi-piyasa ekonomisi, tebaa- vatandaşı, kırsal-kentsel vb. Eski ile Yeni. Türk sosyolojisi de Ziya Gökalp'in şahsında kültür-uygarlık ile ayrımı ile bu ikiliği dile getiriyor. Yalnız Ziya Gökalp bu ikiliği organik bir bütün olarak uzlaştırmaya gayret etmektedir

Tartışma

Türk sosyolojisini Ziya Gökalp dolayımı ile yeniden okumak, Türk modernleşmesi ile Türk Sosyolojisinin ilintisini yeniden kurmak Türk Sosyolojisinin ekollerini yeniden adlandırmak ya da analitik hale getirmek bu makalenin temel yönelimi olmuştur. Türk modernleşmesi bir yol arayışının serüvenidir. Türk sosyolojisi de bu yol arayışında ona kılavuzluk etmeye çalışmaktadır. “Nasıl modernleşelim?” sorusuna ve “Ne Kadar Modernleştik?” sorusuna cevap arayarak ilerlemektedir. Bu hususta Ziya Gökalp bize düşüncenin sentezlenerek nasıl ilerleyeceğine dair bizden bir örnek sunmaktadır. Onun değeri de buradan gelmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Modernlik ve modernleşmenin tarihsel bir süreç içinde kapitalizmin kendi amaçları ve varoluşsal sorunlarına getirdiği cevaplarla yeniden biçimlendiği akılda tutularak ve tarihsel sürecin ontolojik bir değişimi sürekli getirdiği önermesini de ekleyerek sosyolojinin bu ontolojik-tarihsel süreç içinde önderlik mi edeceği yani mühendislik mi? yapacağı yoksa Durkheim'in ifadesi ile doktorluk mu? yapacağına, Türk sosyolojisi de kendi içinde cevap aramalı ve her defasında özdeşimselliği elinde tutarak eleştirel düşünceye katkı sunacak yeni çalışmalara daima kapı aramalıdır. Tekil örneklerin içindeki süreklilikleri fark ederek yeni kavramlaştırmalar ile Türk sosyolojisinin ritmini, bulması keyifli çalışmaların ürünü olabilecektir.

Türk Sosyolojisi için Seçili Kaynakça

- Akpolat, Y. (2014). *Türk Sosyolojisinde Kuramsal Tartışmalar Ve Dergicilik*. İstanbul : Doğu Kitabevi.
- Akpolat, Y. (2016). *Sosyoloji Seminerleri*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Akpolat, Y. (2008). Özer Ozankaya. Y. Akpolat İçinde, *Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Akpolat, Y. (1996). İstanbul Halkevi Yayın Organı: Yeni Türk Mecmuası (1923-193). *Türkiye Günü*, 76-92.
- Bozkurt, V. (2012). Türk Sosyologlarını İzlemek. *Sosyoloji Konferansları*.

- Cabiri, M.A., (2001), *Arap-İslam kültürünün akıl yapısı: Arap-İslam kültüründeki bilgi sistemlerinin eleştirel bir analizi*, çev. Burhan Köroğlu, hasan Hacak, Ekrem Demirli, 3. Basım, İstanbul, Kitabevi.
- Divitçioğlu, P. S. (2015). *Asya Üretim Tarzı Ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ergan, N. G. (2016). Türkiye'de Sosyolojinin 100. Yılı . *Sosyoloji Konferansları 53. Sayı*.
- Ertan Eğribel, U. Ö. (2010). *Türk Sosyologları Ve Eserleri-1 Temel Tartışmalar*. Kitabevi Yayınları.
- Ertan Eğribel, U. Ö. (23-03-2009). *Türkiye' De Toplum Bilimlerinin Gelişimi -2 Anglo-Amerikan Etkisi*. İstanbul : Kitabevi Yayıncılık.
- Ertan Eğribel, U. Ö. (23-03-2009). *Türkiye' de Toplum Bilimlerinin Gelişimi-1 Kıta Avrupası Etkisi*. İstanbul : Kitabevi Yayıncılık.
- Heyd, U. (1979). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. (K. Günay, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2011). *Türk Sosyoloji Tarihi -3*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (Kasım 2003). *Türk Sosyoloji Tarihi 2*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kongar, E. (1988-2001). *Türk Toplum Bilimcileri -2*. İstanbul : Remzi Kitabevi.
- Kongar, E. (2003). *Türk Toplum Bilimcileri -1*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İstanbul Ü. (2012). Sosyoloji Konferansları - Türk Sosyologlarını İzlemek. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Metodoloji Ve Sosyoloji Araştırmaları Merkezi Sosyoloji Konferansları* , Sayı: 46.
- Okçay, H. (2015). *Türkiye' De Sosyolojinin Yüzyıllık Serüveni*. Konak, İzmir: Duvar Yayınları.
- Özdemir, Ç. (2008). *Türkiye'de Sosyoloji - İsimler Ve Eserler-2*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sencer, M. (1999). *Osmanlı Toplum Yapısı Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Sezer, B. (2006). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Kızılelma Yayıncılık.
- Sosyoloji Divanı: (Temmuz- Aralık 2014). *Sosyoloji Divanı Dergisi - Asırlık Sosyoloji*, Yıl:2 Sayı : 4.
- Ülken, H.Z., (1992), *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, 3. Baskı, İstanbul:Ülken Yayınları.
- Ziya Gökalp, (1976), *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ankara: Devlet Kitapları.

Türk Modernleşmesi için Seçili Kaynakça

- Ahmad, Feroz (2005), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev.: Y. Alogan, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Akkol, M. L. (2018). Batılılaşma ve Sivil Toplum Kavramları Üzerinden İdris Küçükömer'in Türk Siyasal Düşüncesindeki Yeri. *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 158-167.
- Akpolat, Y. (1996). İstanbul Halkevi Yayın Organı: Yeni Türk Mecmuası (1923-193). *Türkiye Günlüğü*, 76-92.
- Akpolat, Y. (2010). Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Devrimini Anlamlandırma ya da Devrime İdeoloji Bulma Çabaları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 103-148.

- Akpolat, Y. (2010). Mekteb-i Mülkiye ve Mülkiyeliler Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Üzerine Bir Çalışma (1931-1960). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 107-121.
- Akpolat, Y. (2011). Batılılaşma Çelişkilerimizin Yapıbozumu 1911-1931 Arası Türk Yurdu Dergisinde Batılılaşmaya İlişkin Yaklaşımlar. *Türk Yurdu*, 238-250.
- Akpolat, Y. (2012). Kurtuluş Hoca'dan Türk İnsanı/Toplumunu, Sosyolojisini, Aydınını ve Siyasi Hayatını Yeniden Okumak. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 91-110.
- Akpolat, Y. (2012). Türk Devrimine Muhafazakar Kanattan İki Farklı Bakış; Peyamı Safa ve Mümtaz Turhan. *Türk Yurdu*, 388-393.
- Akpolat, Y. (2012). Türk Düşüncesinde Buhran/Bunalım ya da Yabancılaşmadan KendiÖzünü Bulmaya Doğru Giden Süreç: Batılılaşmaya Farklı Perspektiflerden Farklı Yaklaşımlar (İronik Bir Deneme). *Sosyologca*, 139-144.
- Akpolat, Y. (2013). *Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rifat Paşa*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Akpolat, Y. (2019). Mümtaz Turhan'da Köy ve Kalkınma: Mevcut Durum ve Öneriler. *Bilim, Teknik ve Kalkınma* (s. 1-19). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Altıntaş, R. (2008). Batılılaşmış Bir Doğulu: Kılıçzade Hakkı ve Projesi. *Eski Yeni Dergisi*, S.8.
- Anık, M. (2013). Türkiye'de Sekülerizm Tartışmalarında İki Eksen: Şerif Mardin Ve İsmail Kara. *Umran Dergisi*, 14-31.
- Atalay, L. (2014). Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı. (Master's thesis, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*).
- Avcıoğlu, D. (1976). Türkiye'nin düzeni dün-bugün-yarın (Cilt 1). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydın, T. (2014). Atatürk Döneminde Bürokrasi ve Modernleşme (1923-1938). (Master's thesis, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*).
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Berger, Peter L., Berger, B. and Kellner, H. (1985). Modernleşme ve Bilinç. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşününde batı sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Bozdağan, S., & Kasaba, R. (1998). *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2002). *Modernizm ve Ulusun İnşası-Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Çakır, C. (2003). Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7-63.
- Deniz, F. (2005). Osmanlı-Türkiye Batılılaşmasının Kararsızlığı: "Köhne" Geçmiş "Şanlı" Gelecek. *Divan Dergisi*, 61-115.
- Engelhardt, (1999). *Tanzimat ve Türkiye*, 1. basım, Çev. Ali Reşat, İstanbul, Kaknüs yayınları.
- Gencer, S. (2013). Az Gelişmişlik, Geri Kalmışlık ve Kalkınma: İsmail Cem Örneğinde 1960'lı Yıllarda Solun Tarih Kurgusu. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 155-191.
- Gençoğlu, F. (2011). Halkevleri ve Ülkü Dergisi: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycülük Tartışmaları. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 69-88.
- Güngör, Erol (1992). Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik. İstanbul: Ötüken Yay.

- Karpat, Kemal H. (1996), Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (2003). Türkiye’de Devlet ve Sınıflar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kolbaşı, A. (2008). köci bey risalesine göre XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet-Halk Münasebetlerini Etkileyen Faktörler. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 119-129.
- Kongar, E. (2000). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Küçükömer, İdris, 2007. Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması, Bağlam Yayınları, Ankara.
- Kuran, T., (2012), *Yollar Ayrılırken; Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukunun rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, YKY Yayınları, İstanbul
- Mardin, Ş. (1992), Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nargül, S. (2016). Tanzimat Dönemi'nden Günümüz Türkiye'sine Din-Siyaset İlişkisi. (*Masters thesis, Siyasal Bilgiler Fakültesi*).
- Orman, T. F. (2018). *Türkiye'de Modernleşme Sürecinde Etkili Olan Düşünce Akımları ve Eğitim. Pegem Akademi, 239-254.*
- Özdemir, S. (1996). Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları. *In Journal of Social Policy Conferences*, 181-214.
- Said Halim Paşa, (2006). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul
- Sencer, M. (1962). Türkiye'de Köye Yönelme Hareketleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 223-241.
- Serin, İ. (2010). *Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik*. I. Felsefe Kongresi.
- Tok, M. (2019). Cumhuriyetin Yurttaş İnşa Projesinde Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının Etkisi (1923-1938). (*Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü*).
- Turhan M (2015b) *Kültür Değişmeleri*, Altınordu Yayınları, 1. Baskı, Ankara
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*, İstanbul, 1960.
- Tunçay, M., Koçak, C., Boratav, K., Hilav, S., Katoğlu, M., & Ödekan, A. (2018). *Türkiye Tarihi 4 / Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.